

УДК 340.131.6:340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.66>

ДО ПИТАННЯ СТРУКТУРИ ПРАВОВОГО ОBOB'ЯЗКУ

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Попович Т.П. До питання структури правового обов'язку.

Правові обов'язки виконують важливу роль у механізмі взаємодії держави, права та особистості, без них неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок у суспільстві. Правові обов'язки сприяють закріпленню чітких стандартів поведінки у суспільстві, підкреслюючи її найбільш корисні та доцільні варіанти. Більше того, у змісті правових обов'язків знаходять своє відображення основні засади взаємодії індивіда з суспільством та державою, оскільки саме зобов'язання як інструмент правового регулювання дозволяє створити баланс між інтересами окремих суспільних груп та індивіда як їх частини. Так, наприклад, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який міститься у ст. 68 Конституції України і є одним з інструментів досягнення компромісу та балансу між інтересами окремих учасників суспільних відносин. Окрім того, через свою імперативність, формальну визначеність і державну захищеність правові обов'язки здатні найоптимальніше забезпечити належне та ефективне регулювання суспільних відносин.

Обов'язок є багатосторонньою категорією, яка має виключне значення у різних сферах суспільного буття, що зумовлює окремий інтерес до його дослідження в цілому та його внутрішньої структури зокрема. Натомість, частіше, предметом наукових дослідження у галузі права стають саме права людини і громадянина, що певною мірою нівелює цінність правових обов'язків. Відсутність належного рівня наукового опрацювання категорії правових обов'язків зумовлює ряд недоліків у процесі безпосередньої реалізації обов'язків їх адресатами. Тобто, відсутність всебічного дослідження та тлумачення природи правового обов'язку, його внутрішнього змісту та структури має своїм наслідком недосконалість його розуміння індивідами, на яких спрямовані такі обов'язки, що у свою чергу, спричиняє низький рівень їх виконання та дотримання.

Теоретичні основи категорії правового обов'язку є надзвичайно важливими для розуміння її сутності та засобів реалізації, адже саме обов'язки розглядаються як гарантія існування свободи, демократії, відповідальності та моралі у суспільстві. Саме тому, вважаємо за необхідне дослідити внутрішній зміст правового обов'язку крізь призму його структури.

Ключові слова: правовий обов'язок, структура правового обов'язку, елементи правового обов'язку, правова необхідність.

Popovych T.P. To the question of the structure of the legal obligation.

Legal obligations play an important role in the mechanism of interaction between the state, law and the individual; without them, neither a balanced legal system, nor effective legal regulation, nor a clear legal order in society are possible. Legal obligations contribute to establishing clear standards of behavior in society, emphasizing its most useful and appropriate options. Moreover, the content of legal obligations reflects the basic principles of an individual's interaction with society and the state, since the obligation itself as an instrument of legal regulation allows to create a balance between the interests of individual social groups and the individual as a part of them. So, for example, the obligation not to encroach on the rights and freedoms, honor and dignity of other people, which is contained in Art. 68 of the Constitution of Ukraine and is one of the tools for achieving a compromise and balance between the interests of individual participants in social relations. In addition, due to their imperativeness, formal determination and state protection, legal duties are able to optimally ensure proper and effective regulation of social relations.

Duty is a multifaceted category that is of exceptional importance in various spheres of social life, which causes special interest in its research in general and its internal structure in particular. Instead, more often, the subject of scientific research in the field of law is the rights of a person and a citizen, which to some extent reduces the value of legal obligations. The lack of an adequate level of scientific study of the category of legal obligations causes a number of shortcomings in the process of direct implementation of obligations by their addressees. That is, the lack of a comprehensive study and interpretation of the nature of the legal obligation, its internal content and structure has as a consequence the imperfection of its understanding by the individuals to whom such obligations are directed, which, in turn, causes a low level of their implementation and compliance.

The theoretical foundations of the category of legal duty are extremely important for understanding its essence and means of implementation, because it is the duty of consideration. They are given as a guarantee of the existence of freedom, democracy, responsibility and morality in society. That is why we consider it necessary to investigate the internal content of the legal obligation through the prism of its structure.

Key words: legal obligation, structure of legal obligation, elements of legal obligation, legal necessity.

Постановка проблеми. Належне тлумачення змісту правового обов'язку, зокрема крізь призму його структури, має неабияке значення для підвищення рівня його виконання та дотримання на практиці. Станом на сьогодні, питання структури правового обов'язку отримало виключно фрагментарний аналіз у контексті загального дослідження категорії обов'язку, тому вважаємо за доцільне проаналізувати окремі думки та підходи щодо внутрішньої побудови правового обов'язку та її особливостей.

Стан опрацювання проблематики. Перш за все, як було зауважено вище, категорія обов'язку загалом у правовій науці зазнала недостатнього рівня опрацювання, що зумовлює потребу у подальшому її дослідженні. Це стосується безпосередньо і питання структури правового обов'язку. Більше того, станом на сьогодні, відсутній єдиний підхід правників до розуміння структури юридичного обов'язку, внаслідок чого тривають подальші наукові пошуки у цьому напрямку. Відтак, певні аспекти досліджуваної проблематики були висвітлені у працях таких вчених, як: Карманюк О.П., Летнянчин Л.І., Юрчак І.Р., Черновол О.П. та інші.

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу структури правового обов'язку та розкриття її особливостей.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з того, що категорія обов'язку ставала предметом різних інтерпретацій у правовій науці, а також досліджувалася у різних аспектах, зокрема історичному, соціальному чи філософському. У контексті ж обраної теми наукової розвідки, наголошуємо саме на правовій природі обов'язків та беремо за основу тлумачення обов'язку як міри правової необхідності, яка відіграватиме ключову роль у визначенні структури обов'язку. У такий спосіб змістом того чи іншого правового обов'язку є безпосередньо необхідна, суспільно корисна поведінка, яка встановлюється законодавцем і забезпечується механізмом державного примусу, що й відрізняє його від соціальних чи моральних обов'язків [2, с. 51]. При цьому ключовими ознаками правового обов'язку є те, що він:

- виражає міру необхідної поведінки людини;
- повинен бути чітко та однозначно нормативно закріпленим на конституційному та законодавчому рівні;
- належне його виконання забезпечується дією механізму державного примусу;
- за неналежне його виконання або невиконання, передбачена міра відповідальності у вигляді певних санкцій.

З'ясування ж внутрішньої побудови обов'язку, шляхом дослідження його структурних елементів, дасть нам змогу простежити, яким чином відбувається реалізація правових обов'язків на практиці, під час участі суб'єктів права у тих чи інших правовідносинах. Відтак, однією з головних функцій структури правового обов'язку є демонстрація механізму його реалізації, адже саме лише теоретичне висвітлення змісту обов'язку втрачає свою цінність без практичного аналізу його втілення. Термін «структура», як зазначається у філософському енциклопедичному словнику, це спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечують його єдність та усталеність; внутрішня побудова

чогось [5, с. 617]. Із вказаного випливає, що в контексті нашого дослідження поняття «структури» слід розуміти як побудову механізму реалізації правового обов'язку, яка являє собою єдність стійких елементів, що взаємодіють між собою.

Виходячи з того, що однією з основних ознак юридичного обов'язку є необхідність певної суспільно корисної поведінки, окрема частина науковців виділяє таку структуру юридичного обов'язку, в якій наскрізним базисом є саме правова необхідність: 1) необхідність здійснювати певні дії чи утримуватися від них; 2) необхідність відреагувати на законні вимоги правоздатної особи; 3) необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання цих вимог; 4) необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право. У змісті першого елемента в запропонованій структурі спостерігаємо виділення механізмів реалізації двох різновидів обов'язків, а саме активних та пасивних – тобто необхідність здійснювати певні активні дії, або ж навпаки – утримуватися від них. Реалізація таких обов'язків, як: додержуватися Конституції і законів України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей, не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, шанувати державні символи, має постійний, тривалий, безперервний характер та втілюється у формі дотримання, тобто утримання від вчинення дій, що заборонені правовими нормами (пасивна поведінка). І навпаки, реалізація таких обов'язків, як: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, сплата податків і зборів у порядку і розмірах, встановлених законом, передбачає вчинення ряду активних дій, які чітко визначені законодавством. У даному ж випадку, основною формою їх реалізації є виконання, яке полягає у цілеспрямованій, свідомій, активній, юридично значущій поведінці суб'єктів обов'язку.

Відтак, на думку деяких вчених, дискусійним питанням є виділення у структурі правового обов'язку відповідальності за його невиконання або неналежне виконання. Однак, ми переконані, що саме передбачена міра юридичної відповідальності є суттєвим фактором впливу на рівень виконання чи дотримання правових обов'язків, а також саме вона дозволяє чітко розмежовувати правовий обов'язок від інших соціальних обов'язків. З огляду на такі міркування, доцільно у структуру обов'язку включати і відповідальність за його невиконання чи неналежну реалізацію.

У свою чергу, І.Р. Юрчак до структурних елементів обов'язку відносить наступні: а) необхідність здійснити певні дії; б) необхідність утриматися від здійснення певних дій; в) необхідність вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; г) необхідність відповідати за невиконання приписаних дій [1, с. 58].

У даному підході реалізація активних та пасивних обов'язків розглядається у якості окремих елементів, що певною мірою сприяє підсиленню їх ролі та значення у змісті правового обов'язку в цілому. Запропонована вище структура звертає увагу і на необхідності вимагати здійснення певних дій чи утримання від них з боку інших осіб. Тобто зобов'язана особа повинна виконувати певні дії або утримуватися від них, що впливає з відповідного права вимоги іншого учасника тих чи інших правовідносин. Вважаємо, що даний елемент доцільно було б доповнити кореспондуючим йому аспектом, а саме - необхідністю зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони. Необхідність ж відповідати за невиконання приписаних дій, на наш погляд, варто було б доповнити й неналежним виконанням таких дій.

З урахуванням того, що структура правового обов'язку відображає механізм його реалізації, Л.І. Летнянчин пропонує розглядати її у двох аспектах – вузькому та широкому. Вузький підхід визначає структуру механізму реалізації правового обов'язку через такі елементи: а) правову основу; б) інституційний механізм. Отже, перш за все, правовий обов'язок має бути чітко закріплений у нормативно-правових актах. По друге, наявність правових обов'язків повинна передбачати наявність належних державних інститутів, які б забезпечували їх реалізацію. Згідно із широким підходом, науковець переконаний, що структура механізму реалізації правового обов'язку включає: а) систему гарантій; б) процес практичного здійснення обов'язків; в) умови і фактори, що впливають на їх здійснення [4, с. 158].

При цьому під системою гарантій розуміється сукупність умов та засобів, передбачених законом, що забезпечують визнання, фактичну реалізацію та охорону прав і обов'язків громадян. Ряд науковців схиляється до думки, що під системою гарантій правових обов'язків можна розуміти створення найбільш сприятливих умов для їх активної реалізації, а також встановлення міри відповідальності щодо осіб, які їх не виконують, або ж виконують неналежним чином. На думку ж Л.І. Летнянчина, під гарантіями реалізації правових обов'язків слід розуміти сукупність

правових засобів, за допомогою яких забезпечується їх практичне здійснення. З огляду на те, що формами реалізації правових обов'язків є дотримання (пасивна поведінка) та виконання (активна дія), видається доцільним поділ гарантій реалізації обов'язків на гарантії їх виконання та гарантії їх дотримання [4, с. 175]. Насамкінець, під умовами та факторами, що впливають на процес здійснення правових обов'язків автор визначає соціально – психологічні та соціологічні чинники, зокрема правову свідомість, правову культуру, соціальне середовище, цінність орієнтації, вольову активність, тощо.

Дещо інше трактування щодо структури юридичного обов'язку пропонує О.П. Карманюк, який наголошує, що елементами юридичного обов'язку є суб'єкт, об'єкт обов'язку і форми його реалізації [3, с. 77]. Суб'єктом обов'язків є його потенційний носій. Під носієм юридичного обов'язку розуміємо, у даному випадку, правозобов'язану особу. Юридично зобов'язаним слід визнавати того, до кого звернене веління норм права. Тобто людина діє не лише так, як спонукають її власні інтереси, а вважає за необхідне обмежити себе в можливому фактичному здійсненні власних інтересів у зв'язку з інтересами інших осіб.

Об'єктом обов'язків, відповідно до позиції дослідника, є Конституція і чинне законодавство держави, які закріплюють права, свободи, честь, гідність особи, тобто це прийняті у державі і суспільстві норми, правила поведінки людей, яких повинен дотримуватися кожен громадянин.

Реалізація ж суб'єктом юридичних обов'язків відбувається внаслідок його правомірної поведінки. Це може бути виконання юридичного обов'язку шляхом здійснення тих чи інших активних дій або ж утримання від здійснення протиправних дій, тобто шляхом застосування пасивної поведінки. Вищезазначена структура, запропонована автором, сприяє більш чіткому розумінні процесу реалізації правового обов'язку і отриманню відповідей на основні запитання – хто виконує обов'язок, на основі чого та яким чином.

Разом з тим, вартою уваги є і позиція Є.І. Джумурата, на думку якого структура юридичного обов'язку складається із наступних елементів: правомірного інтересу, повинності та відповідальності [6, с. 33]. Як переконаний науковець, правомірний інтерес слугує передумовою для реалізації правового обов'язку та детермінує обов'язок як внутрішню особистісну активну позицію, спрямовану на створення, зміну чи припинення тих чи інших правовідносин. Тобто правомірний інтерес являє собою законну можливість або ж юридичне прагнення, яке спонукає суб'єкта до реалізації покладених на нього обов'язків, а також становить собою первинний елемент у механізмі реалізації правових обов'язків. Повинність, у якості наступного елементу, зводиться до правової необхідності, про яку йшла мова вище. Вчений пояснює, що правова необхідність обумовлюється публічним інтересом держави і суспільства та потребує застосування примусу з боку держави, у зв'язку з тим, що вона не може бути переведена миттєво в стан внутрішнього зобов'язання, оскільки може йти всупереч із інтересами суб'єктів права. Відповідальність дослідник тлумачить у класичному варіанті – як настання тих чи інших несприятливих наслідків у випадку невиконання або ж неналежного виконання покладених на суб'єкта права обов'язків. Крім вище перелічених елементів юридичного обов'язку, автор згадує і про публічну необхідність, оскільки саме вона обумовлює його загальнообов'язковість та наповнює особливим суспільно значимим ціннісним та об'єктивним змістом.

Висновки. Таким чином, у ході проведеного дослідження нами було проаналізовано окремі підходи до тлумачення структури правового обов'язку, спільною ознакою яких є те, що така структура відображає механізм реалізації юридичного обов'язку крізь призму категорії правової необхідності та втілюється у формі дотримання – пасивної поведінки та виконання – активної поведінки. З урахуванням змісту відповідних наукових поглядів на внутрішню побудову досліджуваного феномену, резюмуємо, що ключовими структурними елементами правового обов'язку є:

- необхідність здійснити певні дії;
- необхідність утриматися від здійснення певних дій;
- необхідність вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб;
- необхідність зобов'язаного суб'єкта реагувати на законні вимоги правомочної сторони;
- необхідність відповідати за невиконання або неналежне виконання правових обов'язків.

З огляду на те, що структура правового обов'язку повинна відображати механізм його практичної реалізації, вважаємо виділення вищенаведених елементів найбільш оптимальним та раціональним підходом. Щодо дискусій навколо доцільності місця відповідальності у структурі правового обов'язку, зауважимо, що вона, безперечно, слугує важливою гарантією його реалізації.

Отже, під структурою правового обов'язку слід розуміти сукупність взаємопов'язаних елементів, які забезпечують функціонування механізму його реалізації безпосередньо у тих чи інших правовідносинах.

І насамкінець, відзначимо, що здійснене дослідження особливостей структури правового обов'язку, на наш погляд, сприятиме більш ґрунтовному висвітленню правової природи обов'язку в цілому, що, у свою чергу, дозволить уникнути розбіжностей у його застосуванні на практиці, створить підґрунтя його належного розуміння адресатами, і, як наслідок, підвищить рівень їх виконання та дотримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юрчак І.Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір. *Дисертація*. 2016 р., 185 с.
2. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації. *Дисертація*. 2019 р., 195 с.
3. Карманюк О.П. Генеза поняття та ролі юридичних обов'язків у суспільному розвитку. *Держава і право*. 2012, вип. № 5, с. 74–79.
4. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. *Монографія*. 2006 р. 256 с.
5. Філософський енциклопедичний словник. В.І. Шинкарук та ін. 2002 р. 751 с.
6. Джумурат Є.І. Забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у сфері місцевого самоврядування в Україні. *Дисертація*. 2011 р., 200 с.
7. Громовчук М.В., Белов Д.М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Аналітично-порівняльне право*. № 2/2022. С. 44–52.
8. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
9. Попович Т.П. Співвідношення права та обов'язку: морально-етичні засади. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 80. 2023. С. 426–431.